

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2021; 7(6): 107-110

© 2021 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 17-09-2021

Accepted: 20-10-2021

डॉ. वीरेन्द्र कुमार

सहायक प्रोफेसर,
संस्कृत व पालि विभाग,
पंजाबी विश्वविद्यालय,
पटियाला, पंजाब, भारत

राष्ट्रपुनर्निर्माणे संस्कृतस्य उपयोगिता:

डॉ. वीरेन्द्र कुमार

प्रस्तावना

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमासु भाषासु अन्यतमा अस्ति। भारतीयराष्ट्रस्य आत्मभूता पूज्या संस्कृतभाषा ज्ञानविज्ञानस्य साधनं वर्तते। प्राचीनसंस्कृतभाषायां पञ्चसहस्राधिकवर्षेभ्यः लिखितसाहित्ये अस्य देशस्य ऋषीणां, मीमांसकानां, कवीनां च जीवितानुभवाः, भावाः, कल्पनाः, संकल्पाः, आकांक्षाः च प्रतिबिम्बिताः सन्ति।

यदा विश्वस्य अन्ये देशाः स्वस्य मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तये संघर्षं कुर्वन्ति स्म। तस्मिन् समये भारतीयराष्ट्रं ज्ञानविज्ञानदृष्ट्या नूतनान् आविष्कारान् कृत्वा स्थूलजगत् सूक्ष्मजगत्पर्यन्तं यात्रां कृत्वा समग्रं विश्वं आश्चर्यचकितं कृतवान्।

सम्पूर्णं जगत् भारतात् दर्शनशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, गणितं, आयुर्वेदं, रसायनशास्त्रं, प्रशासनम् इत्यादीनां ज्ञानं गृहीतवान्। पाश्चात्यदर्शनस्य पिता इति गण्यमाणे ग्रीसदेशे भारतीयचिन्तनस्य प्रभावेण विचाराणां विकासः अभवत्। मैक्समूलरमहोदयस्य एतत् वचनं अस्मिन् सन्दर्भे प्रमाणम् अस्ति यत् भारतस्य दार्शनिकस्वभावः अन्येभ्यः अपेक्षया ग्रीकजनान् अधिकं प्रभावितवन्तः।¹

भारतीयचिन्तनस्य समृद्धा परम्परा मध्ययुगपर्यन्तं निर्बाधगत्या प्रवहति स्म, परन्तु तदा विदेशीयाः आक्रमणकारिणः भारतस्य आर्थिकसमृद्धिं लुण्ठयितुं अनेकानि आक्रमणानि कृतवन्तः। एतेषां आक्रमणानां कारणात् भारतस्य न केवलं आर्थिकतायाः अपि तु सांस्कृतिकपरम्परायाः अपि क्षतिः जाता।

केनचिद् उक्तमस्ति यावत् भारतस्य संस्कृतिः न नश्यति तावत् कोऽपि राष्ट्रं दासत्वं न प्राप्नुयात्। अस्य विचारस्य कारणात् विदेशिनः स्वसंकीर्णबुद्ध्या भारतस्य विश्वविद्यालयान् अध्ययनकेन्द्राणि च नष्टवन्तः, तैः सह आगताः विचारकाः दार्शनिकाः च स्वदृष्ट्या भारतीयसाहित्यस्य समीक्षां कृत्वा भारतीयसंस्कृतेः अवनतिं कर्तुं प्रयतन्ते स्म। यद्यपि अनेके विद्वांसः अपि एतां संस्कृतिं उत्कृष्टं मन्यन्ते स्म।

साहित्य-इतिहासस्य दृष्ट्या प्रसिद्धः अमेरिकन-विद्वान् इङ्गल्स इत्यनेन पाश्चात्य-इतिहासकारैः प्राच्य-शास्त्रज्ञैः च संस्कृत-साहित्यस्य कृतस्य कार्यस्य विषये उक्तं यत् एते जनाः लैटिन-ग्रीक-मानकान् चित्वा तेषां आधारेण संस्कृत-साहित्यस्य समीक्षां कुर्वन्ति चेदपि तेषां निष्कर्षाः अद्यापि अनुचिताः भविष्यन्ति।²

वर्षाणां दासत्वस्य कारणेन भारतं स्वस्य सांस्कृतिकपरम्परां विस्मृतवान् अस्ति। तां अमूल्यां सांस्कृतिकपरम्परां परिवर्त्य पुनः भारतं विश्वनेतारं उन्नतराष्ट्रं च कर्तुं शक्नुमः। आधुनिकराजनैतिकविज्ञानानुसारं जनसंख्या, प्रदेशः, संस्कृतिः, सार्वभौमत्वं च राष्ट्रनिर्माणस्य अत्यावश्यकतत्त्वानि इति स्वीकृतानि सन्ति।

Corresponding Author:

डॉ. वीरेन्द्र कुमार

सहायक प्रोफेसर,
संस्कृत व पालि विभाग,
पंजाबी विश्वविद्यालय,
पटियाला, पंजाब, भारत

परञ्च एतेभ्यः विचारेभ्यः भारत-श्रुति-स्मृति-शास्त्रेषु राज्यस्य सन्दर्भे एतादृशाः बहवः प्रमाणाः प्राप्यन्ते, येषु न केवलं राष्ट्रनिर्माणात् पूर्वस्य स्थितिः, ततः परं विकासस्य स्थितिः च व्याख्यायते, अपितु सामाजिक-आर्थिक, राष्ट्रस्य राजनैतिकसांस्कृतिकप्रगतिः अपि उल्लेखनीया वर्तते। छन्दोग्योपनिषदः एतत् वचनं प्रमाणरूपेण उद्धृतम् अस्ति।

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः।

नानाहुताग्निर्न अविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः।।³

अर्थात् मम राज्ये न चोरः, न दुष्कृतः, न मत्तः, न अशिक्षितः, न च स्वतन्त्रः व्यवहारः, ततः कथं भवेत्। वैदिकप्रशासनिकव्यवस्था सप्ताङ्गाधारिता आसीत्। वेदेषु राज्यस्य सप्तभागानाम् एकस्मिन् स्थाने सम्पूर्णं वर्णनं नास्ति, किन्तु बहुषु स्थानेषु राजा, अमात्य, पुरोहितः, राष्ट्रं, कोषः, दण्डः, मित्रं च इति वर्णनं प्राप्यते। सम्भवतः एतत् आधारं गृहीत्वा महर्षि मनुः राज्यस्य सप्तभागानाम् वर्णनं कृतवान्।

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत् तथा सप्त प्रकृतयो होताः, सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते।।⁴

उपर्युक्तराज्यस्य सर्वेषां अङ्गानाम् परमं कर्तव्यम् आसीत् यत् राष्ट्रस्य सुरक्षायै, जनानां मनोरञ्जननाय, जनकल्याणाय च सदैव सनद्धः भवतु। मनुष्यस्य स्वस्थं सुन्दरं च जीवनं प्राप्तुं पञ्च आश्रयद्रव्याणि आवश्यकानि सन्ति। तस्मिन् पञ्च मूलभूतावश्यकता अन्न-वस्त्र-आश्रय-शिक्षा-आरोग्य-इत्यादिभ्यः प्रत्येकं जनस्य कृते सुलभाः भवेयुः। वैदिकशासनव्यवस्थायां पूर्वोक्तपञ्चाश्रयवस्तूनि प्रजाभ्यः प्रदानं राज्यस्य परमं कर्तव्यमिति निर्धारितम्। तेन सह एतेषां पदार्थानां आपूर्तिविघ्नाः अपि तत्र उक्ताः। अज्ञानं, अभावः, अन्यायः च मुख्यतया त्रयः कारणानि सन्ति येन एतेषु समर्थनसामग्रीषु व्यत्ययः भवितुम् अर्हति। राष्ट्रजनानां विभाजनं, संगठितीकरणं च राज्यस्य दायित्वं यथा समाजस्य आर्थिककल्याणस्य एते त्रयः शत्रवः समाजे एव स्थातुं न शक्नुवन्ति।

यदि वयं भारतराष्ट्रस्य प्राचीन-इतिहासं पश्यामः तर्हि वयं ज्ञास्यामः यत् भारतं तत् राष्ट्रं यत् स्वस्य ज्ञानस्य प्रकाशेन सम्पूर्णं विश्वं प्रकाशितवान्। समकालीनभारतीयदार्शनिकैः परिकल्पिताः सामाजिकराजनैतिक - आर्थिकनैतिक - आदर्शाः अद्यत्वे अपि प्रासंगिकाः सन्ति। अद्यत्वे समाजे साम्प्रदायिकता, क्षेत्रवादः, जातिवादः, आतङ्कवादः, भ्रष्टाचारः इत्यादयः अनेके दोषाः सन्ति, येषां कारणात् व्यक्तिः संकीर्णमानसिकतायाः कारणात् स्वस्य, राष्ट्रस्य च

हानिं कुर्वन् अस्ति। एते दुष्टाः व्यक्तिं निराशायाः अन्धकारे स्थापयित्वा प्रगतिमार्गं अवरुद्धयन्ति।

वेदाः भारतस्य प्राचीनाः अमूल्यनिधयः सन्ति। यदि वैदिकमार्गः अनुसृतः भवति तर्हि पूर्वोक्तानां सर्वदोषाणां निवृत्त्या मनुष्यः प्रगतिम् अवाप्तुम् अर्हति। अथर्ववेदे उक्तं यत् अस्माभिः वैदिकमार्गः अनुसरणीयः।⁵ महर्षि मनुः प्रश्नस्य उत्तरं ददाति यत् अस्माभिः किमर्थं वैदिकमार्गः अनुसरणीयः।

भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिद्धति।⁶

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि स।⁷

अर्थात् त्रैकालिक-(भूत-वर्तमान-भविष्यत्)ज्ञानस्य आधारः वेदः च सर्वज्ञानस्य आकरः वर्तते, अत्र सर्वाणि कारणकर्माणि उल्लिखितानि। अद्यत्वे समाजे साम्प्रदायिकतायाः एतादृशं तीव्रं रूपं दृश्यते यत् मनुष्याः स्वकीयं मानवधर्मं परित्यज्य अनेकसाम्प्रदायेषु विभक्ताः, केचन क्षेत्रवादस्य नाम्ना परस्परं भेदभावं कुर्वन्ति। एवं प्रकारेण क्षेत्रवाद, साम्प्रदायिकता इत्यादिभिः अनेकैः संकीर्णविचारैः पीडितः अविवेकी मानवः गहने अन्धकारे निमग्नः भवति। वेदाः अस्मान् अस्मात् अन्धकारात् बहिः निष्कास्य साम्प्रदायिकतां परित्यज्य मनुष्यत्वस्य उपदेशं कुर्वन्ति। वेदाः वदन्ति यत् त्वं मानवः भूत्वा दिव्यमनुष्याणां निर्माणे जीवनं यापयसि।

मनुर्भव जनया दैव्यं जनम्।⁸

सर्वत्रभ्रातृत्वस्य च सन्देशं दत्त्वा वेदस्य सन्देशः पुमान्पुमासं परिपातु विश्वतः⁹ अर्थात् मनुष्याणां सर्वथा रक्षणम्। विश्वे सर्वे मनुष्याः दयालुः सन्तु, यदि ते स्वसदृशानां सर्वेषां सुखं इच्छन्ति तथा च सर्वेषां हृदयं वैरद्वेषादिरहितं भवेत्, यथा गोः प्रेम्णा स्नेहेन च स्ववत्सं पोषयति, तथैव तत्रैव सर्वेषां मानवानाम् हृदयेषु परस्परं प्रेम भवेत्। मूल्यानि वर्धितानि।¹⁰ वेदैः धनिकान् आर्यान् च असहायान् पतितान् च जनान् स्वैः सह नेतुम् उपदिष्टम् -

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः।

उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः।।¹¹

अर्थात् हे सज्जनाः ! पतितं उत्थापय, पतितं पुनः पुनः उत्थापय, अपराधं पापं च कृतं मानवमपि उत्थापय, पुनः पुनः उत्थानप्रयत्नेन तस्य अशुद्धात्मानं शुद्धं कुरु।

वेदेषु पुनः पुनः उक्तं यत् मनुष्यः मनुष्यः भवेत्, सर्वैः सह प्रेम्णः व्यवहारः करणीयः, सर्वेषां प्रफुल्लितत्वं च कुर्यात्, यथा - सर्वाः आशाः मम मित्रं भवन्तु¹² (सर्वदिक्षु परस्परं स्नेहं परस्परं स्नेहं च भवतु)। कृण्वन्तो विश्वमार्यम्¹³ (सर्व

जगत् आर्य आर्यमानवं भवेत्।) 'अपा नः शोशुचदघम्'¹⁴
(पापभावाः सदा अस्मात् दूरं तिष्ठन्तु)।
समाजे वा राष्ट्रे वा प्रचलिताः भ्रष्टाचारः,
पारम्परिकवैरभावः, अविश्वासः, अविश्वासः, छलः,
अशान्तिः इत्यादयः मानवानाम् स्वार्थनीतिभिः उत्पद्यन्ते।
स्वार्थस्य प्रभावेण जनाः सार्वजनिक-कल्याण-भावनाः
त्यजन्ति, यस्य फलस्वरूपं राष्ट्रस्य व्यक्तिस्य च विकासस्य
विरुद्धे राष्ट्रे उपर्युक्तानि दुष्टानि विकसितानि भवन्ति
अतः समाजस्य उत्थानार्थं तत्रत्यानां जनानां सद्भावः
आवश्यकः यतः - आचारहिणाम् न पुनन्ति वेदः¹⁵ अर्थात्
ज्ञानेन अपि चरित्रहीनस्य पुरुषस्य शुद्धिः न भवति।
ज्ञानमपि नैतिकतां विना निष्प्रयोजनम्। अतः वेदेषु
उत्तमचरित्रयुक्तानां मनुष्याणां निर्माणस्य सन्देशः दत्तः -
"चरित्रान्ते शुन्धामि"¹⁶ महाभारते चरित्रस्य महत्त्वं
प्रस्तावयन् व्यासः लिखितवान्

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमायाति याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणः वृत्ततस्तु हतो हतः॥¹⁷

अर्थात् मनुष्यः स्वचरित्रस्य रक्षणाय प्रयतेत। धनं
आगच्छति गच्छति च भवति। धनं नष्टे न नश्यति, चरित्रं
नष्टे तु तस्य विनाशात् कोऽपि तारयितुं न शक्नोति।
अचरित्रः विनश्यति इत्यर्थः। अतः वर्णदूषकदोषान्
दूरीकर्तुं वेदा अस्मान् उपदिशन्ति।

पराऽपेहि पतस्पाप मिशस्तानि शंससि।
परेहि न त्वा कामये वृक्षान् बनानि संचर।
गृहेषु गोषु मे मनः॥¹⁸

अहो मम मनसः पापभाव इत्यर्थः! त्वं दूरं गच्छसि !
त्वत्प्रार्थनापि निन्दनीयकर्मप्रवृत्तिं न मम अन्तः
धारयिष्यामि। अहं त्वां न इच्छामि। त्वं वृक्षेषु वनेषु च
भ्रमसि। गृहसमृद्धिं गोसेवायां च मनः समाहितं
करिष्यामि।

वर्तमानयुगे जातिवादः एकतः राष्ट्रस्य प्रगतेः बाधकं
बृहत्तमा समस्या अस्ति यतोहि यावत् समाजस्य सर्वे वर्गाः
राष्ट्रियविकासाय प्रगतिशीलाः न भवन्ति तावत् कोऽपि
राष्ट्रं प्रगतिम् कर्तुं न शक्नोति। केचन मूर्खाः वेदान् एव
जातिवादेन प्रभावितान् मन्यन्ते किन्तु एते मूर्खाः जनाः
वेदस्य अर्थं सम्यक् न अवगच्छन्ति। ते प्रस्तुतं मन्त्रं
जातिवादस्य उदाहरणरूपेण प्रस्तुतयन्ति।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहुभ्यो राजन्यो कृतः।
उरू तदस्य यद्वैश्य पदभ्यां शुद्रोऽजायत॥¹⁹

परन्तु वेदेषु वर्णेषु विभागाः कृताः न जातिः। कस्मिन् अपि
राष्ट्रे निवसन् समाजः एतेषां चतुर्णां वर्णानां अस्तित्वेन एव

प्रफुल्लितुं शक्नोति। यथा मनुष्यशरीरस्य मुखं, हस्तौ,
उदरं, पादौ च सन्ति, तथैव मानवसमाजस्य अपि एतानि
पूर्वोक्तानि अवयवानि सन्ति, एतानि च वर्णाः उच्यन्ते।
यथा देहमुखबाहुआदीनि परस्परं न द्वेषि, तथैव ते एकत्र
वसन्ति, परस्परं दुःखं स्वकीयमिति मन्यन्ते।
सामाजिकशरीरे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां एषा स्थितिः
भवेत्। तेषु द्वेषः कोऽपि प्रकारः न भवेत्। अस्मिन् सन्दर्भे
अन्यत् द्रष्टव्यं वस्तु अस्ति यत् एतेषां चतुर्णां वर्णानां
विभागः सामान्यतया मनुष्यस्य मानसिकतानुसारं भवति।
अयं वेदमन्त्रः एतस्य पुष्टिं करोति-

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्व महीया इष्टये त्वमर्थांमिव त्वमित्यै।
विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि
विश्वा॥²⁰

अर्थात् एकः बलाय राष्ट्रियशसे च, एकः बृहत्तयाय
(धर्मसंस्कारः), एकः धनाय एकः च गतिशीलतायाः कृते
एवं प्रकारेण उषा स्वस्वकार्यं कर्तुं भिन्नस्वभावयुक्तान्
सत्त्वान् सृष्टवती। सर्वलोकान् बहिः नीतवान् अन्धकारः।
जीवाः स्वभावतः भिन्नाः इति मन्त्रार्थः। स्वभावभेदात् तेषां
कर्माणि अपि भिन्नानि भवन्ति। अतः वर्णव्यवस्थायाः
जाति-अर्थत्वेन विचारः सर्वथा अनुचितः। एतदतिरिक्तं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां प्रगतेः कामना वेदैः कृता
अस्ति।

रूचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रूचं राजसु नस्कृधि।
रूचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धोहि रूचा रूचम॥²¹

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रं च समं तेजसा युक्तं भवेत् इत्यर्थः।
वेदः स्पष्टतया कथयति यत् जगति बृहत् वा लघु वा
नास्ति।

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत् शूद्रे उतार्ये॥²²

आर्यः शूद्रः वा सर्वैः प्रियः भवेत् इत्यर्थः। समाजे सर्वे
परस्परं भ्रातरः सन्ति। अतः सर्वे मिलित्वा सौभाग्यार्थं
(विकासाय) अग्रे गच्छन्ति।²³ अस्पृश्यतायाः विरुद्धं
निम्नलिखितमन्त्रः अवलोकनीयः -

समानी प्रया सह वोऽन्नभागः।
समाने योक्ते सह वो युनज्मि॥²⁴

अर्थात् हे मानवाः ! भवद्भिः सर्वैः एकं स्थानं जलं पानीयं,
यूयं सर्वे एकस्मिन् स्थाने अन्नं खादत, भवन्तः सर्वे
प्रेमबन्धेन परस्परं बद्धाः भवेयुः। सर्वेभ्यः समानरूपेण स्नेहं
करोतु।

मानवसृष्टेः उदात्तभावनाः सर्वत्र वेदेषु वर्णिताः सन्ति। यदि समाजे एतादृशाः सद्विचाराः प्रचारिताः प्रसारिताः च भवन्ति तर्हि प्राचीनैः ऋषिभिः परिकल्पिता जनकल्याणस्य सार्वत्रिकभ्रातृत्वस्य च दृष्टिः सार्थकतां प्राप्तुं शक्नोति, साम्प्रदायिकतादिदोषाणां मूलकारणं च नष्टं भवितुम् अर्हति।

यस्मिन् समाजे एतादृशाः उदात्तभावनाः प्रचलिताः सन्ति, तस्मिन् समाजे जातिवादः, अस्पृश्यता इत्यादीनां दुष्टानां स्थानं नास्ति। केवलं एतानि सद्विचाराः स्वजीवने स्वीकुर्वन्तु इति आवश्यकम्। यदि कश्चित् पूर्वोक्तविचारान् स्वजीवने गृह्णाति तदा एव वेदवाक्यमिदं सार्थकं भवितुमर्हति।

समानी वः आकृतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुहासिति।²⁵

सन्दर्भः-

1. हिन्दी साहित्य का दार्शनिक अध्ययन, पृष्ठ- 235, डॉ बाबु राम, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली 2002
2. वही
3. अश्वपति आख्यान छान्दोग्योपनिषद्, गीता, प्रेस, गोरखपुर
4. मनुस्मृति. 9.2.94 (समीक्षक)डॉ. सुरेन्द्र कुमार, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, 2005
5. संश्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि अथर्ववेद 1.1.4
6. मनुस्मृति 12.67
7. वही 2.7
8. ऋग्वेद 10.53.6, स्वामी जगदीशवरानन्द सरस्वती, वेद ज्योति प्रेस, दिल्ली
9. यजुर्वेद 29.51, सम्पादक, पं. श्रीराम शर्मा आचार्य, संस्कृति संस्थान, बरेली, 1967।
10. अथर्ववेद 3.30.1, प्रकाशक श्रीपाद सातवलेकर, मेहरा ऑफसेट प्रिंटर्स नई दिल्ली
11. वही 4.13.1
12. वही 16.15.6
13. ऋग्वेद 6.63.5
14. अथर्ववेद 4.7.7
15. अष्टादशस्मृति वसिष्ठस्मृति 6.3 मिहिरचन्द्र, नाग पब्लिकेशन, जवाहर नगर दिल्ली, 1990
16. यजुर्वेद 6.13
17. महाभारत 3.36.30 गीता, प्रेस, गोरखपुर
18. अथर्ववेद 6.45.1
19. ऋग्वेद 101.90.12
20. वही 1.113.6
21. यजुर्वेद 18.48
22. अथर्ववेद 16.62.2
23. सं भ्रातरो वावृधुः सौभाग्य।। ऋग्वेद 5.60.5

24. अथर्ववेद 3.30.6

25. ऋग्वेद 10.162.4